

Sədaqət Cumayeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sedaqet.aytacli@mail.ru

**Müasir alman dilinin sait fonemlərinin kombinator
variantlarının nəticələri**

Açar sözlər: fonemlərin kombinator variantları, kombinasiya, prevokal və postvokal konsonant birləşmələri

Key words: combinatorial variants of the phoneme, combination, prevokal und postvocal consonant compounds

Ключевые слова: комбинаторные варианты фонемы, комбинация, превокальные и поствокальные консонантные сочетания

Belə fərz edilmişdir ki, V və K simvollarının əvəzinə nəzəri olaraq alman dilinin 17 sait və 23 samitinin hər biri işlənə bilər. Vəzifə ondan ibarətdir ki, müəyyən edilsin ki, verilmiş modellərdən hansı dildə faktiki olaraq təmsil olunmalıdır. Alman saitlərindən hansının kombinasiya qabiliyyəti necədir. **Leksem** adı altında burada həmin səviyyədən olan başqa vahidlərə istər öz mənası, istərsə də formal əlamətlərinə görə qarşıya qoyulmuş leksik vahid başa düşülür. Lüğət üzərində iş zamanı tələb olunan (axtarılan) birləşmə sözlə birlikdə yazılmışdır. Kombinasiya tək bir sözdə də qarşıya çıxsa belə, o yol verilə bilən hesab edilir. Əgər bu və ya başqa birləşmə yalnız əcnəbi adlarda, coğrafi adlarda aşkar edilmişsə, o hesaba alınmır. Təhlil zamanı isimlərin hal şəkilçiləri və feillərin şəxs formaları da nəzərə alınmışdır. Aşağıda əldə olunmuş nəticələr verilir.

1. Alman dilinin struktur modelləri ilə uyğun gələn birləşmələr müəyyən edilmişdir ki, onların bəzi məhdud cəhətləri var. Məsələn, sözün əvvəlində və ortasında qısa saitlərin özlərindən sonra gələn samitlərlə birləşməsi tamamilə mümkündür. Amma auslaut mövqeyində samitdən sonra onlara rast gəlinmir.

2. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, onlar dildə mümkün deyil, belə ki, iki və daha artıq saitin bir əsl alman morfemi hüdudlarında birləşməsinə yol verilə bilməz, ona görə də onları yolverilməz birləşmə adlandırmaq olar.

3. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, onlar dildə qarşıya çıxır, amma onun struktur modellərinə tabe olmur. Misal olaraq fransız dilindən alınma sözlərdə fransız burun saitlərinin reallaşmasını göstərmək olar.

4. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, dilin struktur modellərinə uyğun gəlir və deməli, onda qarşıya çıxırlar. Belə birləşmələri faktiki olaraq mümkün ola bilən adlandırmaq olar. Nəzəri olaraq onlara mümkün birləşmələr qarşı qoyulur ki, belə birləşmələr struktur modellərə müvafiq gəlirlər, amma real olaraq dildə onlara rast gəlmək olmur.

Saitlər anlautda. Saitlər anlaut mövqeyində aşağıdakı yarımqruplarda reallaşır. a- saitlər VK mövqeyində modeli üzrə kombinasiyalarda, b- saitlər VKK modeli üzrə kombinasiyalarda; c- saitlər VKKK modeli üzrə kombinasiyalarda və saitlər VKKKK modeli üzrə kombinasiyalarda. Bu modellərin onlarda saitlərin reallaşması nöqtəyi-nəzərindən bir neçə yarım tipi var. Burada aşağıdakı qarşılaşdırmalar əksliklər mövcuddur (göz qabağındadır).

1. VK :KV
2. VKK: KKV
3. VKKK: KKKV
4. VKKKK: O

Birinci appozisiyanın üzvlərinin variantları:

VK KV

VK V : K V.K VK KV : K V.

İkinci appozisiyanın üzvlərinin variantları:

VKK KKV
 VKK V: KK' VKK VKK KKV : KK V

Üçüncü appozisiyanın üzvləri nəzəri olaraq bir sıra variantlara malikdir.

VKKK KKKV
 VKKK V : KKK V.KKK VKKK KKKV :
 KKK V.

Dördüncü appozisiyada VKKK modeli sifira qarşı durur, belə ki, anlaut mövqeyində üç üzvdən artıq birləşmə mümkün deyil. Bu modelin variantı yoxdur, belə ki, vurğusuz saitlər kimi, uzun saitlər də belə kombinasiyada iştirak etmir.

Mütləq qurtaracağında sait olan bütün modellər onunla xarakterizə olunur ki, onlarda saitlər ya uzun və qapalı, ya da yarımuzun və qapalı ola bilər. Bu modellərdə qısa saitlərin görünməsi istisna edilir.

Saitlər VK (VKK, VKKK və VKKKK) modeli üzrə kombinasiyalarda, hər şeydən əvvəl, onunla səciyyələnir ki, onlarda saitlər iki variantla reallaşır – bir tərəfdən, uzun və yarımuzun, o biri tərəfdənsə, vurğulu və vurğusuz; bu isə hecanın keyfiyyəti və

vurğululuğu ilə şərtlənir. Klassik fonetika sübut etmişdir ki, vurğulu heca açıq, yaxud şərti qapalıdırsa, ondakı sait uzun olmalıdır, əksinə, açıq və ya şərti-qapalı vurğusuz hecada sait həmişə uzun olmur (yəni, qısa olur). Biz mütləq qapalı vurğulu və vurğusuz hecalarda tamam başqa bir mənərə müşahidə edirik: onlarda saitlər, bir qayda olaraq, qısaadır.

Alman dilində daha bir xarakter xüsusiyyət var ki, o da VK (VKK, VKKK və VKKKK) tipli modellərə xasdır. Bu modellərdə saitlər güclü (qüvvətli) başlanğıcla başlayır ki, onun sırf fonetik xarakteristikası olub, fonoloji əhəmiyyəti olmur. (Л.Р.Зиндер, 1960). Saitlərin konkret birləşmə modellərinin təhlili göstərir ki, nəzəri olaraq mümkün 332 (14x23) birləşmədən cəmi 172-si yol verilə biləndir. Uzun saitlər anlautda (ʃ)-dən qabaq, demək olar ki, qarşıya çıxır. |o| fonemi yalnız iki sözdə |ʃ|-dən qabaq gəlir. Müq. et: “Oschatz”; “Oschima”. “Eschulus” sözündə |e| |ʃ|-dən qabaq gəlir. |a:| fonemi istisna olmaqla, “Aja” və “Ajaks”da uzun saitlər |j|-dən qabaqda reallaşır. Onlar |ç|-dən qabaq da reallaşır. “Achen” və “Üchtland” istisna təşkil edir. Uzun saitlərin sonra gələn (h)-la kombinasiyası “Oheim”, “Uhu”, “Aha”, “Aham” və “Ahaus” sözlərindən başqa mümkün deyil. Anlaut mövqeyində (x)-dan qabaq yalnız (a:) mümkündür, (ts) afrikatından qabaqsa |o:| və |ü:| mümkündür. Müq. et: “Aachen”, Aachenpaßsee”, “Otz”, “Ozean”, “Utz”. Uzun fonemlər anlautda (ŋ)-lə birləşməyə yol vermirlər. |a:| |o:|, |e|, |u| və |i| saitləri bütün samitlərlə birləşirlər. Doğrudur, yalnız |i:| |p|-dən qabaq reallaşa bilmir. Anlautda |y:| fonemi hər şeydən az işlənir, özü də o, əsasən |b|-dən qabaq yaranır (peyda olur), o, bir dəfə (ç) və |r|-dən qabaq, iki dəfə |m| və |l|-dən qabaq qarşıya çıxır, amma İsveç mənşəli sözlərdə anlautda |ø|-nün |f|, |t|, |z|, |s|, |d|, |l|, və (R)-dən qabaq görüldüyü sözlər də azdır. Saitlərin VK modeli üzrə birləşəbilməsi 1-ci cədvəldə əksini tapmışdır. Cədvəldən görüldüyü kimi, |a:|, |e:| və |o:| ən çox birləşəbilməyə malikdir (18 və 23), halbuki, |y:|, |y| və |œ| –də ən azdır (23-dən 2, 3 və 4). Qısa saitlərə gəldikdə isə, biz burada başqa mənərəni görürük. |œ| və |y| “Örter”, “ortlich” və “üppig” sözlərində |R| və |p| ilə kombinasiyalarda qarşılaşırlar, “Ülen” və “Ünset” sözlərində isə (y) saiti |n| və |l|-indən qabaq müşahidə olunur. |a|-nın |v|, |z|, |d|, |j|, |ç| və |h| samitləri ilə anlaut birləşməsi yolverilməzdir, |ɔ| saitinsə |b|, |v|, |z|, |ʃ|, |j|, |g|, |h|, (ts) və |tʃ|. |v| samitinin |b|, |v|, |t|, |s|, |d|, |ʃ|, |j|, |ç|, |x|, |h|, |pf|, |ts|, |tʃ|, |z| və |g| ilə samitləri ilə birləşmələrə yol vermir. |v| samitinin |b|, |v|, |f|, |s|, |d|, |ʃ|, |d|, |s|, |j|, |ç|, |x|, |h|, |pf|, |ts|, |tʃ|, |z| və |g| samitləri ilə birləşmələri yoxdur. Təhlilin gedişində |e|-nin |j|, |h|, |ts| samitləri ilə birləşməsi aşkar edilməyib. |i| saiti |b|, |d|, |t|, |v|, |ʃ|, |j|, |x|, |h| |pf|, |ts| və

/a/	nt, nz, nk, pr, pn, ps, kt, nl, pp, kts, kn, kr, ks, k], xt, xts, sp, st, sk, pk, ph, nts, nk, ns, nb, ng, nv, n], pd, nh, np,
/o:/	sp, st, fr, dr
/ɔ/	rx, rb, rm, tn, m, rl, rd, rt, rg, rç, rf, rz, lr, rs, r/, lm, ln, lb, lp, pd, lf, lt, lz, lç, mn, mr, mf, nt, nk, pt, pl, ps, kt, ks, kf, xt, st, sk, sv, ft, fr, br, rk
/u:/	rb, m, rg, rf, fg, gr, lh, lm, rm, nk, rk, rz, rv, tg, tr
/V/	rb, rm, m, rd, rt, rg, rf, rz, rs, rç, rl, lr, lm, ln, lb, lt, lk, lf, mb, nt, nz, ng, xt, sl, kr, kl, tsn, mh, mn, mr, sb, tsv, md, mj, mn, ms, zb, tm, mf, mk, mp, mz,]k, gl, mg, ml, st, mpf,
/e:/	rp, rts, nl, lts, ls, md, mt, bn, dl, dr, kv, lç, kl, km, kr, kd, lr
/ɛ/	rb, rm, m, rl, rp, rd, rt, rg, rk, rts, kv, rf, rz, Γ9, rf, rv, rpf, lr, lm, lb, lp, ld, lt, lg, lk, lv, lts, lf, lz, ls, l/, l9, mb, ml, mt
/o:/	ld, gl, st, sl
/ce	lz, rt, ld, l], fn, gn
/y:/	br, çt, pl, rç
/y/	rts, lts

/i:/	kt, sk, ft
/l/	rb, rm, rl, m, rd, rt, rg, rts, rç, lm, lb, Id, It, lz, If, lg, Its, nk, ps, kt, st, sk, sl, sr, fl, nz, nt, ns, mr, mpf, ng, mp, mv, pte, rz, ry, mb, se, sa, sm, sn, zm, ph, ly, mh, nk, nl, nm, pp

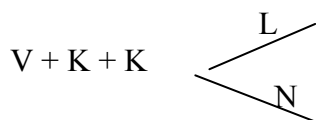
VKK modeli üçün xarakter olan odur ki, saıtlərin 368 ikiüzvlü samit birləşməsi ilə faktiki yol verilə bilən kombinasiyalarından 221 halda samit birləşməsinin üzvlərindən biri sonantdır. Aşağıdakı cədvəl konsonant birləşməsinin hər iki üzvlünün keyfiyyəti nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4

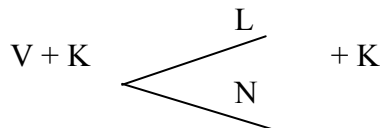
aitlə r	ərf birləş	V + (K + K)					
		K +Son.	S on.+K	Son. +Son.	C M.+CM.	C M.+III.	II +CM.
		3	4	5	6	7	8
		1	3	7	3	5	7
		1	4	6	3	4	3
		3	1	4	2	1	3
		2	2	7	2	3	4
		3	1	6+1	-	-	+
		—	2	—	-	—	
		1	4	—	—	—	
		9	4	1	—		1
		6	7	1	—	2	—
		1	—	—	—	+	1
		2	—	—	—	—	—
		1	4	2	1	—	1
		2	1	—	—	—	1
		1	1	-	-	-	1

Cədvəldən göründüyü kimi, ən böyük birləşməyə (a) və (ε) saıtləri malikdir. Əgər (a)-nın “an” və “ab” morfemlərinin başlanğıc ünsürü kimi çıxış etdiyi və orada onun zühur etməsinin morfemlərin birləşəbilməsi ilə şərtləndiyi kombinasiyaları nəzərə almasaq, |a| və |ε|-nin birləşmələrinin miqdarı, demək olar ki, eynidir. Üçüncü və dördüncü yerləri (a) və |ε|

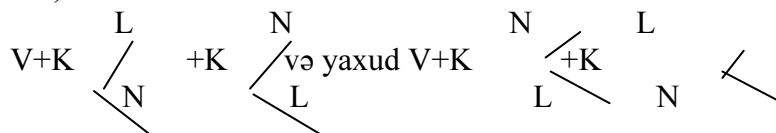
saitləri bölüşür. |v| saiti çox vaxt “un” və “ur” morfemlərində qarşıya çıxır. Ən az birləşəbilməyə |i: |, |y: |, |ø: |, |o: |, |œ| və |y| saitləri malikdir. Maraqlıdır ki, saitlərin anlaut mövqeyində çıxış etdiyi 368 mümkün birləşmədən 62-si aşağıdakı fonotaktik modellərə təmsil olunur.

VKK modelinin bütün yol verilən mümkün kombinasiyalarının, demək olar ki, yarısı, yəni, 176-sı, belə fonotaktik modelə malikdir.

32 kombinasiyada postvokal konsonant birləşmələrinin hər iki üzvü ya sonantdır, ya da (v). Onların fonotaktik modeli bu şəkildə təqdim (təsəvvür) edilə bilər.

Anlaut saitli 15 kombinasiya (onlardan 5-i “ab” morfemi sayəsində) fonotaktik modelə malikdir ki, onlardan hər iki samit “sürtünən-partlayan”dır $V+K_{|ps|} + K_{|ns|}$. (partlayan samitlər+novlu samitlər)

Anlautda olan saitlər yalnız 21 kombinasiyada “sürtünən-partlayan+novlu” birləşməsindən qabaq qarşıya çıxa bilər. Onların fonotaktik modeli belədir:

$$V+K_{|ps|} + K_{|ns|}$$

Qeyd olunmalıdır ki, 10 halda buna “an” və “ab” morfemləri kömək edir. 25 kombinasiyada saitlər “novlu+ sürtünən-partlayan” birləşməsindən qabaq qarşıya çıxır. Bu birləşmələrin fonotaktik modelini aşağıdakı kimi təqdim təsəvvür (etmək) olar:

$$V+K_{|ns|} + K_{|ps|}$$

Və, nəhayət, $V+K_{|ns|} + K_{|ns|}$ modeli üzrə cəmi bir kombinasiya tərtib olunmuşdur.

Qeyd etmək lazım gəlir ki, VKK tipli birləşmədə hər iki samit elə halda homogen (yekcins) ola bilər ki, onların arasından morfoloji sərhəd

keçsin. Belə bir vəziyyəti, görünür, alman dilində struktur qanunların fəaliyyətinin bilavasitə nəticəsi hesab etmək lazımdır. [rr], [nn], [ff] tipli birləşmələr yalnız morfemlərin təmasda olduğu yerdə mümkündür, özü də onların sayı olduqca azdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. F.Y. Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild, Bakı: 2014, 524 s.
2. Veysəlli F. və b. Eksperimental fonetika. I cild, Bakı: 1980, 84 s., II cild, Bakı: 1981, 100 s.
3. Богомозов Г.М. Статистическая и фонетическая характеристика двухчленных сочетаний согласных в русской речи. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Л.: 1970, 29 с.
4. Вейсалов (Вейсялли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы). ДД. "Сечilmiş əsərləri", с. 212-522.
5. Вейсалов Ф.Я. Интерпретация некоторых фонетических терминов // Тез. докл. IV Респ. конф. по актуальным вопросам обучения русскому языку в азербайджанской аудитории. Баку, 1973, с. 19-20
6. Вейсалов Ф.Е. О дифференциальных и интегральных признаках фонем // "Учён. зап." вузов МВ и ССО АзССР (яз. И лит.). Баку, 1975. №2, с. 40-45.
7. Вейсалов Ф.Е. Варьирование фонем и проблема обучения правильному произношению // Тез. докл. VIII Респ. конф. «Актуальные проблемы преподавания иностранных языков», посвящ. 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Алма-Ата, 1977, с. 52-53.
8. Вербицкая Л.А., Зиндер Л.Р. К вопросу о сочетаниях согласных в русской речи // Филологические науки, 1969, № 3, с.43-54.
10. Зиндер Л.Р. Фонология и экспериментальная фонетика. - Вестник АН Каз. ССР, 1975, с. 63-68
11. August G. Über die Kombination der Phonemsequenzen bei Monemen // LB. 1971, №11, 34-47 S.
12. Vejsalov (Vejsalli) F. Zur Kombinatorik deutscher Vokalphoneme. Zeitschrift für Phonetik, allg. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Band 34, Heft 6, Berlin, 1981, 733 p.

Sadaqat Jumayeva

**The results of combinatory versions of vowel phonemes in modern
German
Summary**

The article deals with the models of vowel phonemes combinations and their abilities in the word. The combinations of vowel phonemes can be in the word.

That phonemes combinations are not typical for foreign and geographic names. The article is based on the material of the Azerbaijan and German languages. The results of the research are noted in the article.

**Садагат Джумаева
Комбинатор гласных фонем современного немецкого языка
результаты вариантов
Резюме**

Статья имеет дело с комбинациями гласных фонем и их способностями в слове. Комбинации гласных фонем могут быть в слове.

Эти комбинации фонем нетипичны для иностранного языка и географических названий. Статья основана на Азербайджанском и немецком языках. Результаты исследования отмечены в статье.